

מהו "בית מועדף" כשהבית אינו קיים עוד – דילמות וקריטריונים בנושא משמורת ילדים

שלמה רומי ונורית לוי

בתי-המשפט הורנים בתיקי מעמד אישי נדרשים יותר ויותר לחוות דעת של מומחים מן התחום הטיפולי לשם קבלת המלצות באשר לגורלם של קטינים שהוריהם מתגרשים או חיים בנפרד. ניתן להניח שתחילת פעילותם של בתי-הדין למשפחה תביא להעמקה ולהרחבה של מגמה זו. מחקרים רבים ניסו לבחון את הקריטריונים המנחים את המלצותיהם של אנשי טיפול ומאמרים רבים נכתבו בנושא זה. בין המומחים קיימת הסכמה רחבה יחסית באשר לקווים המנחים הרצויים בשיקולי הדעת, אך השונות עדיין גבוהה באשר לסוגיות כגון אופן ביצוע הבדיקה, עיתוי והיקפה. בצד השיקולים האופייניים להמלצות משמורת המתייחסים ונשענים על עקרון טובת הילד, מתעוררות אצל המומחים לא אחת סוגיות ייחודיות כגון: מאבקי משמורת בין הורים לסבים, נישואין מחדש של אחד מההורים כעילה להעברת משמורת, עיתוי והיקף ההתערבות האיבחונית ומשמעותה הרגשית לגבי הקטין ומשפחתו, כמו גם דילמות באשר לתפקידם ותפקודם של גורמים ציבוריים לעומת גורמים עצמאיים בשמירה על טובת הילד. המאמר מציע לתת מקום רב יותר לתהליך ולשיטה מאשר לקריטריונים בלבד ולהגיע בכך לאבחנה מובדלת המתייחסת לכל מקרה לגופו, תוך שמירה על עקרונות אוניברסליים מקובלים.

הקדמה

התמורות החברתיות והפוליטיות, המתרחשות בעולמנו מאז המהפכה התעשייתית, באות לביטוי בין השאר בכך, שהחברה המערבית המודרנית מדגישה את טובת הילד. מחד, אנו עדים להתפתחותן של תורות תיאורטיות בתחומי הטיפול, החינוך וההעשרה לילדים, ומאידך להתפתחות חקיקה, המבטיחה זכויות של ילדים. במקביל התפתחו גם מוסדות, שירותים וארגונים, שמטרתם לספק צורכיהם של ילדים ולייצג את ענייניהם. למרות ש"ילדים הם בבתי-ענינו", במקרים רבים הם הופכים קרבן לנסיבות ומשמים כלי נשק במאבקם של מבוגרים, מבלי שיש להם היכולת לדאוג או להגן על עצמם ולמצות את זכויותיהם, בהיותם תלויים, במידה זו או אחרת, במשאבים של סביבתם הבוגרת ובתמיכתה.

מערכת התמיכה הטבעית של ילדים אמורה להיות משפחתם הגרעינית ומשפחתם המורחבת. אך בשעות משבר, כאשר ביתם מתפרק עקב גירושי ההורים ומערכות התמיכה האישיות והמשפחתיות אינן מתפקדות כראוי, מתגייסות לעזרתם מערכות התמיכה הפורמליות של הקהילה והשירותים הטיפוליים של המדינה, כדי למלא את מקומה של המערכת שכשלה.

מחקרים רבים נערכו בנושא משמורת ילדים בניסיון להעריך תכניות התערבות שונות, העונות על צרכים ועל מצבים שונים, הנוצרים בעקבות התפרקות הבית ובניסיון לקבוע קריטריונים מנחים, שיעצבו את שיקולי הדעת האפשריים סביב בחירת משמורן מועדף במקרים שבהם מתבקשת חוות דעת של מומחים.

מטרת המאמר להציג כמה דילמות ספציפיות בנושא משמורת ילדים, המעסיקות את המומחים שממנים בתי-המשפט. תפקידם של מומחים אלו (פסיכולוגים, פסיכיאטרים, עובדים סוציאליים), לבחון את תפקודן הפסיכוסוציאלי של כל הנפשות הפועלות ולהמליץ על משמורת, שתבטיח לילדים תנאי גידול טובים והוגנים בהתאם לנסיבות חייהם הייחודיות.

במאמר יסקר היקף התופעה בארץ והשלכותיה האפשריות, הספרות המקצועית הרלבנטית לנושא גירושין ומשמורת ילדים. כמו כן יידונו בהרחבה כמה עקרונות, שיש כלפיהם הסכמה רחבה בנושא "טובת הילד" בתהליך ההשמה, ויתוארו משפחות, הממחישות דילמות שיידונו בהמשך המאמר.

בטרם נעבור לסקירת הספרות, נציג כמה נתונים, המשקפים את היקף הגירושים בארץ ואת מספרי הילדים, שחיים במשפחות שהמבנה הגרעיני שלהן השתבש.

היקף התופעה

לוח 1 מציג את העלייה התלולה בשיעור הגירושים במהלך השנים 1970-1995.

לוח 1: מספר הנישואים והגירושים בקרב משפחות יהודיות*

שנה	מספר הנישואים	מספר הגירושים	יחס (באחוזים)
1970	29,983	2,256	9.4
1980	24,983	4,100	16.4
1990	24,059	5,640	23.4
1995	26,149	7,111	27.2

* הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 1995.

לוח 2 מציג את השלכותיו של התהליך על מספר הילדים החיים במשפחות חד-הוריות.

לוח 2: מספר הילדים החיים במשפחות חד-הוריות לפי מצבו המשפחתי של ההורה*

שנה	רווק/ה	גרורש/ה	אלמן/ה	סך-הכול
1993	13,889	71,191	28,031	118,014
1994	18,454	74,125	29,096	121,675
1995	21,054	81,931	29,347	132,332

* המועצה הלאומית לשלום הילד, ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי 1996.

ממצאי הלוח משקפים את הגידול שחל במספר הילדים שחיים במשפחות חד-הוריות. בולטת במיוחד העלייה במספרם של הרווקים והרווקות, המגדלים ילד מחוץ למסגרת נישואים פורמלית.

נוסף לנתונים הסטטיסטיים, שהוצגו עד כה, מצביעים מחקרים בארץ ובעולם על היבטים משמעותיים אחרים בתהליך זה.

1. בעקבות ריבוי הגרושים עלה מספר הגרושים הנישאים מחדש (ארדה 1994, נרדי 1994, דובי 1992).
2. עלה אחוז האבות הגרושים או הפרודים, התובעים לגדל את ילדיהם ואף עושים זאת בפועל (Arditti, 1992; Facchino & Aron, 1990); (Greif & Demaris, 1990; כהן 1995).
3. עלה מספר האמהות הלא נשואות, המגדלות את ילדיהן בעצמן עם בן זוג קבוע או מתחלף, בקרב המשפחה הגרעינית או מחוצה לה.
4. עלה מספר המבוגרים, החיים יחד ללא מסגרת נישואים ומגדלים ילדים משותפים או של אחד מבני הזוג, ללא מחויבות לקשר ארוך טווח.
5. קיימת ניידות גיאוגרפית רבה, הגירה, מעברים תכופים בגלל סיבות פוליטיות, כלכליות ומקצועיות (לימודים, שליחויות) או משפחתיות (גירושים, נישואים מחדש).
6. חלה ירידה משמעותית בהשפעת ערכי הדת, ערכי המשפחה וערכים לאומיים, חברתיים, כמוסותים וכמכוונים את אורח חייהם של יחידים ושל משפחות.

הנתונים הסטטיסטיים והמחקרים מצביעים על מצב חדש רחב היקף, שלא ניתן עוד להתעלם ממנו. יותר ויותר משפחות, נמצאות בשלבים שונים של תהליך פירוק המסגרת המשפחתית ושל מעבר לחיים במסגרת שונה. כתוצאה מכך עומדים הורים רבים יותר בפני החלטות ובחירות קריטיות, וילדים רבים יותר מושפעים מהשינויים

הדרמטיים במבנה המשפחה. לפיכך, מתרבים גם הצרכים האבחוניים והטיפוליים סביב היבטים שונים של סוגיות משמורת, בעלות מגוון חדש של שאלות ודילמות, שיש להתייחס אליהן.

סקירת ספרות

קיימים מחקרים ותיאורים עשירים, המתייחסים להיבטים שונים של טובת הילדים וצורכיהם בעקבות שינוי במבנה המשפחה. עם זאת בתחומים רבים לא נמצאה ספרות מחקרית, כפי שיפורט בהמשך.

הסוגיה המרכזית, המשמשת ערך מנחה בהחלטות משמורת, היא "טובת הילד". וול ואמדיו (Wall & Amadio, 1994) מציגים גישה אינטגרטיבית ומציעים לבחון כל מקרה לגופו ולהימנע מהכללות. המאמר מדגיש בעיקר את הצורך לבדוק במקביל את "מערכת הילד" ואת "המערכת המשפחתית" מאחר ורק שילוב הנתונים העולים מבדיקה שכזו, עשוי לספק את המידע הנחוץ לקבלת החלטות משמורת שבהן תבוא לידי ביטוי הולם "טובת הילד".

תרומה משמעותית לנושא מביאה מילר (Miller, 1993), המבחינה בין משמעות עקרון "טובת הילד" מנקודת הראות הטיפולית מחד והמשפטית מאידך. בעוד שמערכת המשפט מתייחסת לממדים מוסריים, כלכליים ופונקציונליים בעיקר, עוסקים המטפלים ברווחתו הפסיכולוגית של הילד, והם מעריכים אותה על-פי איכות הקשרים האינטימיים עם הזולת המשמעותי בסביבתו. הבעיה מתעוררת כאשר בית-המשפט מעדיף לקבל החלטות התואמות את רוח החוקה הקונסטיטוציונית ומתעלם לעתים, מ"טובת הילד" כשזו עומדת בסתירה לקריטריון המשפטי.

התייחסויות הלכתיות לנושא "טובת הילד" יש בספרות השאלות ותשובות (שו"ת) בעיקר של פוסקי זמננו. הגישה המקובלת, כפי שנכתב בפסקי דין רבניים חלק א' (עמ' ס"ה) היא פסיקה על-פי טובת הילד. "החזקת ילדים איננה שאלה של זכות האב או זכות האם כי אם טובת הילדים והיא הקובעת ולכן אם בית הדין רואה שטובת הבן היא שיהיה אצל האם גם לאחר גיל שש משאירים אותו שם". פסקי דין רבים נוספים מתייחסים לסוגיה זו (לדוגמה, פסקי דין רבניים, חלק א' וחלק ג').

סוגיה נוספת בדיוני המשמורת היא מקומם של האבות לאחר פירוק המשפחה. שגיא (Sagi, 1987) בחן, מה גישתם של סטודנטים לעבודה סוציאלית בישראל לבעיות משמורת של ילדים אחרי הגירושים. מן הממצאים עולה, שרק לעתים רחוקות המליצו הסטודנטים על האב כמשמורן מתאים אף-על-פי שבמקרים רבים התאים לכך על-פי הקריטריונים שהוצבו.

עמדה דומה מצאה גם דביר (1983). במקרים רבים האב הועדף באופן משני, עם זאת במתן חזקה לאם ניתנה עדיפות גבוהה לדרך משלבת, שבה האם מקבלת חזקה אך לאב ניתנת אפשרות להיות מעורב ופעיל.

קלוויטר (Klawitter, 1994) מסתמך על מחקר, המבוסס על מעקב אחר 198 אבות לא משמורנים, שנדרשו לשאת בתשלומי מזונות אך לא היו מעורבים בפועל בגידול הילדים. המחקר, שביקש למצוא שינויים ברמת המוטיבציה של אותם אבות להרחיב את מקורות הכנסתם, לא מצא קשר כזה.

וול ולוי (Wall & Levy, 1994) בחנו היבטים שונים בטיפול באבות לא משמורנים, ומציגים במאמרם דרכי טיפול מומלצות לאבות אלו.

גם מקומו של מעגל הקרובים השני קרי: הסבים והאחאים זוכה להתייחסות ומשמש סוגיה לביירוים מחקריים. לדוגמה וילקס ומלויל (Wilks & Melville, 1990) בוחנים את מקומם של הסבים בדיוני משמורת. הם מדווחים על מחקר שערכו בקרב 75 משפחות שאובחנו על-ידי מומחים של בית-המשפט. כ-67 אחוזים מהמקרים היו הסבים מעורבים באופן פעיל ביותר בחיי הילדים. מעורבותם נתפסה על-ידי המאבחנים חיובית ומרגיע את הילדים. 74 אחוזים חיו זמן-מה אצל הסבים, 22 אחוזים מתוכם ללא נוכחות הורה. במקרים אלה הועדפו הסבים לשמש כמשמורנים. קפלן, הנון ואדה-רידר (Kaplan, Hennon & Ade-Ridder, 1993) מצביעים על כך שלעתים מחליטים להפריד בין אחים, כדרך של פשרה בין ההורים וקובעים לכל אחד משמורת אצל הורה אחר. בגלל הנזק האפשרי הצפוי מהסדר כזה ממליצים המחקרים לשקול במשנה זהירות את התועלת לעומת המחיר הרגשי שהילדים עשויים לשלם.

סוגיה בפני עצמה היא הנושא הארגוני-מערבתי שמצביע עליו גליסון (Glisson, 1994) במחקרו על תרומתה של עבודת הצוותים הביניים-מקצועיים לשיפור והתאמת השמות של ילדים במשמורת המדינה, כתוצאה מתיאום בין שירותי התמיכה, הניתנים לילדים שהוצאו מן הבית ומשפחותיהם.

בספרות המקצועית נדונות סוגיות רבות נוספות, הקשורות לשיקולי משמורת והן נבחנות מהיבטים שונים.

פרוכטר (1982) בחנה מה מקומו של תסקיר פקיד הסעד בעניין החזקת ילדים ומה השפעתו על החלטת בתי-המשפט ובתי-הדין. המתכרת מציינת, כי לתסקיר פקיד הסעד משקל מועט בעיני בתי-המשפט, ולדעתה נעוץ הדבר בהתייחסות הביקורתית שיש לבתי-המשפט אל פקידי הסעד ואל דרך פעולתם. יחד עם זאת עולה ממחקרה, כי ככל שהתסקיר מלא, מפורט ומגומק יותר וההיכרות עם המשפחה עמוקה יותר, מתרבים הסיכויים, כי בתי-המשפט יאמץ את ההמלצות. חשוב לציין, כי הופרכה ההשערה שבתי-הדין נוטים להתעלם מהמלצות הנוגדות את כללי ההלכה גם אם הן מתייחסות לטובת הילד.

סורנסן וגולדמן (Sorensen & Goldman, 1991) מצביעים על הצורך לפתח כלים ממוקדים וספציפיים יותר מאלה הקיימים כיום לקביעת ההורה המשמורן. מתוך מעקב אחר מצבם של ילדים שמשמורתם נקבעה על-ידי בית-המשפט הם מסיקים, כי קשה להסתמך על הקריטריונים הכלליים העומדים בהווה לרשות מקבלי ההחלטות. התייחסויות כלליות יותר נמצאו אצל סעדיה (1992), אשר ריכז בספרו דעות וגישות מחשבות ותפיסות מארצות שונות בנושא משמורתם של קטינים. בספר נבחנים השיקולים וסדרי העדיפות של ערכאות אזרחיות ודתיות ונדונים שיקולי ההשמה. אשורוד והרמנסון (Usherwood & Hermansson, 1995) ריאנו הורים שקיבלו את ילדיהם למשמורת ואת היועצים הטיפוליים שליוו אותם. מטרת המחקר הנרטיבי הזה הייתה לבחון את תהליך קבלת ההחלטות האישיות, את ההתנסויות השונות ואת השפעתן על תהליך הייעוץ. לסיכום, הספרות עוסקת במגוון רחב של סוגיות הקשורות לשיקולי משמורת, אך למרות היריעה הרחבה והדיונים המעמיקים, לא נמצא בספרות מענה לדילמות שנתקלים בהן כשמתמודדים עם משימות אבחון מורכבות. במאמר זה ננסה למלא חסך זה תוך התייחסות לחלק מאותן דילמות, על-ידי בחינתן באופן שונה ומתוך הצעה לבירור מחדש של הנושא, שעשוי לסייע בשיקול הדעת של מקבלי ההחלטות. קודם שנבחן את הדילמות עצמן מן הראוי לתת את הדעת לעקרונות המנחים המקובלים במשמורת קטינים.

עקרונות מנחים למשמורת קטינים

למרות השונות והאמביוולנטיות בתהליך קבלת ההחלטות והשיקולים המנחים השונים במשמורת קטינים, ניתן כיום להצביע על כמה קריטריונים המקובלים על מרבית המטופלים והמשפטנים בעולם המערבי (שניט, 1998; Wall & Miller, 1993; Amadio, 1994; Goldstein, Freud & Solnit, 1979; Wallerstein, 1980). ביניהם ניתן למנות את הקריטריונים הבאים:

א. טובת הילד – עיקרון זה נותן העדפה חד-משמעית ומודעת לצורכי הילד על פני צורכי המבוגר במצבים שקיים קונפליקט ביניהם. זה העיקרון המונח בבסיסם של חוקים, הבאים להבטיח שלומם של ילדים במצבי משבר שונים גם באמצעות ייצוג משפטי נפרד לילדים. עיקרון זה גובר על עקרונות משפט נהוגים ודוחה אותם. לדוגמה: דיוניים משפטיים בענייני קטינים מתנהלים בדלתיים סגורות וחל איסור פרוסום שמות בניגוד לעקרון פומביות המשפט; החלטות ופסקי דין בנושאי

משמורת, סדרי ראייה, מזונות וכו' הם תמיד זמניים וניתן לשקול אותם מחדש כאשר משתנות הנסיבות, בניגוד לעקרון סופיות פסק הדין לאחר שמוצתה זכות הערעור.

ב. ביטחון והמשכיות – עדיפות למסגרת המבטיחה לילדים המשכיות באורח חייהם, בסביבה ובקשרים הראשוניים, החיוניים להתפתחותם התקינה ולתחושת היציבות, הביטחון וההגנה שלהם.

ג. העדפת הרע במיעוטו – לעתים קרובות נאלצים הגופים המוסמכים להכריע בין כמה אפשרויות שאינן אופטימליות, אך באחת מהן ניתן להצביע על אלמנטים שהופכים אותה לפחות גרועה מנקודת ראותו וצרכיו של הילד.

ד. הקשר של הילד עם ההורה הלא משמורן ומשפחתו – הנכונות והפתיחות לאפשר לילד קשר עם ההורה הלא משמורן מצביעה על רגישות לצרכיו, נכונות לכבד אותם ולשמור על מקומו ותפקידו של ההורה הלא משמורן בחייו. ההורה, שנראה כי ייטיב לאפשר קשר זה לילדיו יחשב לכן למשמורן מועדף ועובדה זו תשמש קריטריון חשוב, שייטה את הכף לטובתו.

בצדם של קריטריונים אלה נשקלים גם קריטריונים משפטיים, המגדירים את הנושאים החוקיים הרלוונטיים, כגון: אפוטרופסות טבעית, הפקעת זכויותיהם של האפוטרופוסים הטבעיים (השמה חרץ-ביתית ואימוץ), אחריות כלכלית ופיזית, הגדרת ילדים בסיכון וכו'.

בית-המשפט, "לקוחם" של המומחים הממונים מטעמו, מצפה מהם להמלצות בעלות התכונות הבאות:

א. המלצות היכולות לעמוד בביקורת הערכאות המשפטיות הגבוהות יותר, כלומר, מבוססות על כלים משפטיים קבילים ומהימנים ועל ממצאים עובדתיים המבוססים על מידע שנאסף באופן אחראי, מקצועי ומוסמך. מפני, שההמלצות ניתנות תמיד לערעור, השאיפה היא לצמצם עד כמה שאפשר את הנקודות שניתן לערער עליהן.

ב. המלצות שיש סיכוי לקיימן בפועל. כלומר, שהמשפחות יוכלו לחיות אתן בהבנה או בהשלמה. המלצות הלוקחות בחשבון את הכוחות ואת נסיבות החיים של כל אחד מחברי המשפחה ושל המערכת כולה, ומתייחסות לצרכים התפתחותיים משתנים של כל בן משפחה ושל המשפחה כולה.

ג. המלצות שיחזיקו מעמד תקופה ארוכה ככל האפשר או עד שהמשפחות יוכלו לשנותן בכוחות עצמן ובהסכמה. כלומר, המלצות המתייחסות למידת הגמישות והבגרות של כל אחד מבני המשפחה ושל המערכת כולה, ליכולתם להשתנות, להתפתח ולגלות רגישות וכבוד לצורכי הזולת.

קריטריונים אלו משמשים סימני דרך כלליים ביותר למומחים וקיימת לגביהם הסכמה רחבה. הם עוזרים למקד את השיקולים ומאפשרים מידה מסוימת של אחידות

בדרך התייחסותם של מומחים שונים, עם זאת הקריטריונים נותנים מענה רק לחלק מהמקרים.

ניתן להצביע על דילמות רבות נוספות, שעדיין חסרים לגביהן עקרונות מנחים, שיתוו את אופן בדיקתם של המומחים.

הניסיון וגם הספרות מציינים, אומנם, את הצורך לשקול כל מקרה לגופו על-פי קריטריונים מוסמכים, אך הכוונה במאמר זה להמליץ על הדגשת תהליך הבדיקה עצמו והתאמתו לצרכים ולמצב המשפחה הספציפית ולא על קריטריונים, יהיו אשר יהיו.

להלן הדילמות:

1. נישואים מחדש של אחד מבני הזוג, האם הם יוצרים אוטומטית בית חדש לילדים?
2. סבים לעומת הורים, מי המשמורן העדיף?
3. עיתוי ההתערבות האבחונית והיקפה להערכת המשמורן המועדף.
4. מקומם של גורמים ציבוריים מול גורמים עצמאיים/פרטיים בשמירה על עקרון טובת הילד.

לשם הדגמה מובאים להלן סיפוריהן של שלוש משפחות, והלבטים שעוררו במהלך האבחון וההחלטה על המשמורת. הדוגמאות מובאות מתוך מקרים שבהם נדרשו כותבי המאמר להגיש חוות-דעת לבית-המשפט. כל השמות והפרטים המזהים שונו כמובן, אך גרעין ההתלבטות מוצג כאן בצורה אותנטית.

הדילמות מייצגות סוגיות טיפוסיות, שעולות במהלך אבחוני משמורת ומחייבות חשיבה רחבה ומורכבת יותר. למרות העיסוק הרב בספרות ובמחקר בנושא הקריטריונים המנחים בהחלטות משמורת, לא נמצאו תיאורי דילמות העולות אצל משפחות ספציפיות. דילמות כאלו יוצגו להלן.

תיאור המשפחות

---

1. משפחת בן-דוד

במשפחה הגרעינית זוג הורים, בן ובת. ההורים התגרשו כחמש שנים לפני הדין הנוסף במשמורת והילדים נשאר במשמורת האם והוריה. הורי האם מונו אפוטרופסים לקטינים ולבתם (עקב תפקודה הלקוי בכל שטחי החיים כתוצאה ממחלת נפש כרונית קשה). האב נישא בשנית, ולאחר שנולדו לו זוג תאומות תבע את משמורתם של שני ילדיו מנישואיו הראשונים. הצעתו נתקלה בהתנגדות עזה של הסבים, ובהענות חיובית רבה מצד הילדים, שיצרו קשר טוב עם אשתו ועם התאומות.

האם הביולוגית היתה חולה כנראה, עוד בטרם נישאה, אך לחצי-החיים לאחר הנישואים, האחריות, ההתמודדות עם גידול שני תינוקות וניהול משק הבית הכריעו אותה. האם היתה מאושפזת תקופות ממושכות ונזקקה לטיפול תרופתי קבוע. בעת הדין הוגדר מצבה כרמיסיה, אך היא היתה תלויה באופן מוחלט בהוריה, משוללת יכולת קיום ותפקוד עצמאי, זקוקה למסגרת מוגנת, ולא יכלה לגדל את הילדים בגלל היותה חסרת משאבים כלכליים ומשוללת יכולת עבודה.

הסבים, אנשים אמידים ומבוססים, היו קשורים מאוד לילדים, אהבו אותם וחשו אחריות כלפיהם הן בתחום החינוכי-משפחתי והן בתחום הדתי. הם נטו להכחיש ולהשתיק את חומרת מצבה של בתם, היו עוינים מאוד לאב ולמשפחתו, לא סמכו על הקפדתו במצוות הדת וחששו מהשפעתו השלילית על הילדים.

הסבתא, אישה דומיננטית וקשה, תוקפנית ואימפולסיבית, התעלמה כליל מצורכי הילדים, בעת המאבק המחרדש על משמורתם, לא היתה מסוגלת להקשיב למשאלותיהם, ועסקה בהכפשת האב, אותו ראתה אשם בהדרדרות שחלה במחלת בתה. לעומתה, הסבא היה אדם טוב וחס אך חלש מאוד.

אבי הילדים אובחן כאיש קל-דעת, ילדותי ושטחי אך בעל רצון לקבל את הילדים למשמורתו למרות יכולתו הכלכלית המוגבלת מאוד. אשתו מעשית, נבונה ומציאותית, יצרה קשר טוב עם הילדים. האב ואשתו זימנו לילדים חוויה של "משפחה" עם שתי אחיות קטנות, שהעניקו להם תחושת שייכות ואפשרו להם לבטא חלקים רכים ואוהבים בצד שותפות ואחריות בוגרת.

בית-המשפט התבקש להכריע בסכסוך המשפחה בין האב לסבים. הילדים צידדו באב, והאם הביולוגית, שלא יכלה להחשב כמשמורנית עצמאית יוצגה במאבק על-ידי הוריה.

2. משפחת ישראלי

המשפחה הגרעינית מנתה זוג הורים וילד. שני ההורים, אשר נישאו במהלך לימודיהם היו בעלי מקצועות חופשיים. הורי האישה נרתמו לעזרת בני הזוג וגידלו, למעשה, את הילד בביתם. לאחר גירושי ההורים נשאר הילד באופן פורמלי במשמורת האם, אך בגלל קשייה המשיך לגדול בבית הסבים, בעוד הקשר עם האב הולך ומצטמצם.

האם נישאה בשנית ולזוג הטרי נולדה בת. בעלה של האישה עורר אותה לדרוש את העברת בנה מן הסבים אל ביתם החדש. הילד והסבים התנגדו בכל תוקף. בית-המשפט פסק, כי הילד יעבור לבית אמו ויתקיימו סדרי ראייה עם הסבים. בגלל התנגדות הילד התפתח סכסוך קשה וסבוך בין האם ובעלה לבין הילד והסבים. אב הילד היה מנוכר לו ולא היה מעורב במאבק. את הזמן שנקבע לו לסדרי ראייה עם בנו העביר מיזמתו ל"טובת" הסבים. האב נישא בשנית, נולדו לו שני ילדים ולא היה מוכן להעמיק הקשר עם בנו.

בין האם להוריה היתה מערכת פתולוגית קשה — (חשד לגילוי עריות עם אביה בילדותה), תחרותיות קשה עם אמה, שנאה עזה של הסבתא לבעל החדש של האם, קואליציה חמה בין הסבים לאב הביולוגי של הילד, שעודד אותם להמשיך במאבק על אחזקת הבן, בעוד הוא עצמו מתנער מאחריות ומבקש לצמצם למינימום את הקשר ואת מעורבות האם בטיפול בילד.

האם התקשתה מאוד בתפקודה ההורי, היו דיווחים על הזנחה קיצונית של שני הילדים עד כדי צורך לערב פקידת סעד לחוק הנוער.

הילד התגעגע נואשות אל הסבים, צלצל אליהם וקרא "הצילו", סירב להיפרד מהם, גילה עוינות רבה כלפי בעלה של האם, שאובחן כאדם אימפולסיבי, סדיסטי עם קווים פסיכופטיים. בית־המשפט התבקש להכריע בסכסוך משמורת בין האם ובעלה השני לבין הסבים.

3. משפחת שלום

במשפחה הגרעינית הורים ושלושה בנים. ההורים התגרשו לאחר כעשרים שנות נישואים. הבנים נשארו בחזקת האב, כי הוא נשאר בדירה המשותפת, שהבעלות עליה היתה העילה המרכזית המוצהרת לסכסוך, שבעקבותיו נפרדו ההורים.

שני ההורים תפקדו באופן מוגבל ביותר, אך עבדו בצורה מסודרת וקיימו את עצמם. הבן הצעיר, בן שתיים־עשרה, התקשר מאוד אל סבתו המנוחה ואל שתי אחיותיה של אמו, אצלן בילה ימים רבים כשהאב המשמורן לא היה פנוי אליו. בביתן ראה הילד את ביתו השני ומגיל צעיר ידע להגיע לשם באופן עצמאי בתחבורה ציבורית. בין האם לאחיותיה היו מאבקי יוקרה ותחרות על לבו של הבן הצעיר בצד סכסוך כספי על ירושת הסבתא.

האם תבעה את המשמורת על הבן בטענה, שהחינוך שהעניק לו האב אינו מספק. האם התמקדה בעיקר בתחומי הלבוש, הניקיון, קיום מצוות והקפדה על אורח חיים דתי. הילד ביקר, אומנם, בבית־ספר דתי, אך האם טענה כי אינו מחונך כראוי.

בבית האב היתה אומנם, הזנחה רבה וניכרו בו היעדר תשומת לב לניקיון, לאסתטיקה ולסדר — אך למרות זאת ציינו האב ושלושת הבנים מידה רבה של שביעות רצון ותחושת ליכוד בתוך ביתם.

סגנון החיים והאוירה בבית האב אופיינו בהיעדר מסגרת, גבולות וסמכות הורית ובשל זאת — בהיעדר דמות חינוכית משמעותית. החריפה את החסך ותרמה לו אישיותה הסבוכה של האם, שלקתה במזרות קיצונית ובאגוצנטריות.

אף אחד מההורים לא היה קשוב לצרכיו של הילד, לא היה מודע לנזקים שנגרמו לו בהיעדר יד מכוונת והשגחה ולא היה כשיר להעזר בהדרכה וייעוץ.

למראית עין תפקדה המשפחה באופן נורמטיבי וסדיר. רשויות הרווחה, שהתבקשו בזמנו להעריך את מצבו של הקטין, התרשמו מאוד מתפקודו המוצלח בבית־הספר

ומתפקודם התקין של אחיו וראו בכך ביטוי ליציבות המסגרת ולתפקודה הסביר, וסברו שאין צורך בהתערבות נוספת.

פנייתה של האם לערכאות חשפה את מצבה הכאוטי של המערכת, שהילד חי בתוכה, ואת הסכנה להתפתחותם של דפוסי התנהגות מניפולטיביים פסיכופטיים אצל הקטין.

שלוש הדוגמאות שהוצגו, מעלות כמה דילמות אופייניות, שאנשי מקצוע מתמודדים אתן בכואם להמליץ על משמורתם של ילדים.
להלן נתייחס למספר מצומצם של דילמות:

משמורת מועדפת בהשמת ילדים

א. האם נישואים מחדש של אחד מבני הזוג יוצרים אוטומטית "בית מועדף" לילדים? הורים, שלא השלימו עם העובדה שבן זוגם נקבע כמשמורן, משתמשים, לעתים קרובות, בנימוק של נישואים מחדש והקמת בית, כעילה לפתיחה מחדשת של הדיון המשפטי בנושא המשמורת. דפוס זה אופייני מאוד למקרים של "עסקים בלתי פתורים" אצל אחד מבני הזוג, שאינו משלים עם העדפת ההורה האחר כמשמורן. הדבר נכון יותר לגבי אבות, שלמרות המגמות הליברליות יותר בעת האחרונה, עדיין מתקשים לשכנע את בת-זוגם לשעבר, את בית-המשפט ואת הרשויות, כי הם מסוגלים לעמוד במעמסה של גידול ילד. תפקיד זה נתפס עדיין כשייך באופן מסורתי-טבעי לאישה (ראה תיאור משפחות בן-דוד וישראלי).

נישואים מחדש אינם בהכרח ערובה לקיומה של אלטרנטיבה טובה יותר עבור הילדים וזאת מכמה סיבות:

1. נישואים הם אחד המעברים ההתפתחותיים המורכבים ביותר. ההסתגלות הזוגית, ההתקשרות ההדדית — בניית הזהות הזוגית תוך שמירת הזהות הייחודית, הגדרת גבולות הזוגיות מול המשפחות הגרעיניות והחברה, כל אלה מעסיקים את בני הזוג באופן אינטנסיבי ותובעני. בשל כך נחשבת תקופת הנישואים הראשונה תקופת מבחן, בעלת סיכונים כמו כל תקופת משבר. על אחת כמה וכמה נכון הדבר כשאחד מבני הזוג או שניהם נישאים מחדש. אז מתווספים אל כל הגורמים שנמנו, גם זיכרונות מהנישואים הראשונים, לקחים מן הקשיים שהביאו לפירוד, חרדה וספקות בעקבות הכישלון וגם געגועים וכאבי פרדה ואבל. נישואים חדשים הם סוף מוחלט לקשר קודם שהיה ואיננו עוד.
2. ילד שהוריו התגרשו חווה גם הוא את כאבי הפרדה והאבל על המשפחה

שהתפרקה, בנישואים החדשים של אחד מהוריו הוא נאלץ להסתגל למערכת חדשה, שלעיתים אינה מאפשרת לו קשר פתוח, תקין ושווה עם שני הוריו. הרבה פעמים נאלצים ילדים להענות למסרים גלויים או סמויים, שדורשים מהם לנקוט עמדה, לתמוך באחד ההורים, לבטא העדפות וכו'. ילדים רבים נאלצים לפתח דרכי התמודדות מניפוליטיביות עם הנאמנות הכפולה שהם חשים כלפי שני הוריהם ולשחק "משחק כפול", כדי לא לעורר כעסים או לסכן את מעמדם אצל כל אחד מההורים. מסיבה זו מפגינים ילדים רבים עמדות "נייטרליות", שאינן מסגירות את הרגשתם האותנטית ומבטיחות ושומרות עליהם מפני כעסים וגינוי. כאשר מדובר בכן זוג חדש של אחד ההורים הופך נושא הנאמנות טעון עוד יותר. קבלת הקשר החדש והתקשרות אל בן הזוג החדש עשויה להיתפס אצל ההורה השני כבגידה, ולעורר בילד רגשות אשמה כבדים.

לא אחת הופך בן הזוג החדש מושא כעס זמין שניתן להפנות כלפיו את כל הרגשות השליליים שלא בוטאו במלואם וגם לזכות, לפעמים, בתמיכה מצד ההורה השני.

3. כאשר אחד מבני הזוג הנישא מחדש מביא אתו למערכת החדשה ילדים מנישואיו הקודמים ונולד לו ילד בנישואיו החדשים — הופך מצב הילדים מורכב עוד יותר. תחרות על אהבה ועל תשומת לב, מאבק על מקום ומעמד במשפחה החדשה הם נושאים טעוני רגשות וקשים לביטוי אצל ילדים ואצל מבוגרים כאחד.

4. כל אלה עושים את הנישואים החדשים למרחב, שגבולותיו והגדרת התפקידים בתוכו עמומים, ולמערכת ששיווי המשקל שלה חייב להתאזן ולהתארגן מחדש. קליטתו של ילד, הזקוק לתמיכה, לעזרה ולסבלנות רבה בשלבי הסתגלותו למערכת, עשויה להכביד מאוד על מסגרת הנישואים הצעירים ולעתים אף לסכן את קיומם.

מכאן, שהנימוק של נישואים מחדש אינו יכול להתקבל אוטומטית כסיבה להעברת משמורת. יש לבדוק את יציבות המערכת הזוגית החדשה ואת גמישותה, יש להעריך את המניעים הסמויים והגלויים (שיקול כלכלי, נקמה, מאבקי כוח) ואת כנותו של כל אחד מבני הזוג החדש בבקשתו לקלוט ילד מהנישואים הקודמים. יש לבדוק באיזו מידה יהיה במעבר שיפור או שדרוג ברווחתו של הקטין ובאיזו מידה יוכל לשמור על קשר יציב וסדיר עם החלק האחר של משפחתו.

כמו כן, יש להבין איזו משמעות ואיזו פרשנות ייחס הקטין למעבר. האם ירגיש אשם בנטישה ובבגידה או שהמעבר יענה על צרכיו? האם ניתן לראות במעבר סידור לטווח ארוך או שמא הוא פתח למעברים קפריזיים בכל עת משבר? מהו "המחיר" במושגים של שינוי, פרדה מבית-הספר ומעבר לסיביבה חדשה. לסיכום, האם התחליף המוצע בבית החדש של ההורה האחר תורם ל"טובת הילד" או ששכרו יוצא בהפסדו?

ב. סבים לעומת הורים

במרבית המקרים הדילמה מתמקדת בשאלה, מי מבין ההורים הוא המשמורן המתאים ביותר לילד או לילדים, אך לעתים ההכרעה מתבקשת בין אחד ההורים לסבים דווקא (כמו במשפחת בן-דוד). הסבים נכנסים לתמונה, בדרך כלל כאשר ההורים אינם מתפקדים, כשהם חולים או בעלי מוגבלות תפקודית כה בעייתית, שמסוכן להשאיר את הילדים בידיהם.

בדוגמאות שהובאו לעיל היו הסבים הפתרון הטוב לפני הוצאה למסגרת פנימייתית כלשהי. הדילמה מתחזקת כאשר הסבים מתפקדים כהלכה ואילו ההורים אינם בעייתיים עד כדי פסילתם החוקית, המחייבת ניתוק הילדים או הרחקתם או כאשר עקב נסיבות חיים משתנות (בדרך כלל נישואים מחדש), נוצרת אופציה חדשה של החזרת הילדים אל אחד ההורים.

במקרים שלפנינו מייצגים הסבים יציבות, אמינות, המשכיות, בית קבוע וסדר יום מסודר, לעומת אורח חיים קפריזי, לא קבוע, לא יציב ומידה מסוימת של סיכון אצל ההורים הביולוגיים.

הדילמה מוחרפת כאשר מתברר שלהורים חסרים משאבים בסיסיים לגידול ילדים באופן הולם ואילו הסבים מאורגנים, מסודרים, בעלי משאבים סבירים, לעתים אף יותר מכך, לצורך גידול נאות של הילדים.

מבחינה התפתחותית ומערכתית קיימת סתירה בהעדפת סבים:

הורים הם הגורם המתאים לגדל ילדים על-פי מעגל החיים: הם בגיל המתאים, בעלי מוטיבציה, ובביתם יש לרוב ילדים נוספים. לעומת זאת, סבים הם אנשים מזדקנים, עייפים וללא ילדים נוספים בבית. ילדים שנמסרים למשפחות סבים משמשים בערבוביה כבנים וכנכדים. מעבר לכך, בהעדפת סבים יש שלילה של ההורים. עובדה זו יוצרת בעייתיות רבה בתפיסת דמויות ההזדהות הטבעית של הילדים. דמויות אלו נתפסות כשליליות, כחסרות אונים או כבלתי מסוגלות לגדלם.

העברת ילדים למשמורת הסבים תמקד ותחריף קונפליקטים בין-דוריים גלויים וסמויים בין ההורים לסבים על גבם של הילדים. רצונם וכבודם של ההורים ושל הסבים אינו רלבנטי לדיונו, והשיקולים בהתמודדות עם דילמה זו מוטב שיהיו מונחים, כפי שכבר ציינו כמה פעמים, על-פי טובתו של הילד בלבד.

החוק בישראל מעניק עדיפות ברורה להורה, בעל הזכות הטבעית לגדל את ילדו; אם לא הוכרז בלתי כשיר לכך. חריגה ממדיניות זו תיתכן רק אם: 1. מצבו הנפשי של ההורה מעורער עד כדי סכנה לילד; 2. אין להורה אמצעים בסיסיים כמו: דירה והכנסה, המאפשרים קיום סביר מינימלי; 3. קיים סיכון של ממש, כי המעבר והשינוי יפגעו באופן חמור בהתפתחות התקינה של הילד אם בשל מצבו הנפשי המעורער ואי יכולתו להסתגל ולהתמודד עם הניתוק והשינוי ואם בשל הרעה משמעותית בתנאי חייו.

ג. בירור עיתוי ההתערבות האבחונית והיקפה

סוגיה נוספת היא האבחון. לעתים קרובות עיתוי ההתערבות האבחונית נקבע כחלק מהמהלך המשפטי ולא כצורך ענייני, הנובע בהכרח ממצוקתו של ילד. במקצת המקרים אמירה של הורה שהילד במצוקה, אינה משקפת את המציאות, אלא משמשת כלי נוסף בסכסוך הזוגי, הניטש בין ההורים על גב הילדים (ראה תיאור משפחת שלום). במקרים לא מעטים הדילמה על עצם קיום ההתערבות ועל עתוייה מעוררת שאלות עקרוניות, כמו:

1. האם הורים, שהחליטו להתגרש צריכים לקבל תמיד חוות-דעת מקצועית בנושא משמורת וסדרי ראייה עוד לפני פנייתם לערכאות משפטיות? במילים אחרות, האם החברה חייבת לנקוט עמדה ולהתערב כל אימת שביתם הטבעי של הילדים חדל מלהתקיים?
2. מהם הקריטריונים, שמחייבים קיומו של אבחון מקצועי (פסיכולוגי-מערכתי)? האם אבחון ייעשה אך ורק, כשקיים סיכון רציני ומוכח לילד או שניתן לעשות זאת גם כאשר הסיכון לא מוכח אך קיים חשש כבד, ומשמעותי לגורלו.
3. מהו היקף ההתערבות האבחונית? יש לזכור, שלהיקף כמו לעיתוי, יש משמעויות פסיכולוגיות וכלכליות נרחבות, שחייבות להילקח בחשבון. הכוונה היא, למשל, לשאלות: את מי מערבים בתהליך האבחון? מהם סוגי הבדיקות והאינטראקציות הנקטות? מהם מקורות המידע אותם אוספים? וכדומה.

גם כאן יש להקפיד, ששיקולי הדעת שיופעלו בבחירת העיתוי וההיקף ייבחנו לאור טובת הילד. לכך נראה, שמומלץ לשקול את העניין כבר מרגע שהבית מפסיק לתפקד. ניתן להניח, שאם הורים גמרו בלבם להתגרש, קדמה להחלטה תקופה לא מבוטלת של חיכוכים או מתח הדדי.

אם קיימת הסכמה בין בני זוג על אופן הגירושים, יש פחות מקום ואפשרות להתערבות חיצונית. הערכים החברתיים, הדוגלים בשמירה על זכויות הפרט ועל האוטונומיה של המשפחה, אינם מאפשרים לסוכנים חברתיים להתערב בעניינים אינטימיים, אלא אם כן מתעורר חשד לסיכון או לפגיעה חמורה באחד מבני המשפחה. כל מידע על סיכון, בלי קשר למקורו מחייב התערבות של פקיד סעד, ובכל מקרה כזה הליך האבחון הוא הכרחי.

היקף האבחון צריך להיות נתון לשיקול דעת מקצועי. מניסיוננו, עדיף שכל הדמויות הרלבנטיות, ככללם סבים, דודים ואחרים יעברו אבחון פסיכודיאגנוסטי פרטני ומפגשי אינטראקציה בהרכבים שונים, גם אם לעתים הדבר מסוכן לביצוע ומכביד כלכלית. מאבחונים אלו ניתן להפיק מידע בלתי אמצעי חשוב ביותר, שלעתים אינו בא לביטוי בדרכים אחרות.

ד. בירור מקומם של גורמים ציבוריים מול גורמים עצמאיים (פרטיים) בשמירה על טובת הילד

תפקידם המוצהר של פקידי הסעד בסכסוכי משמורת הוא, ייצוג הילד ודאגה לאינטרסים שלו. יתרה מזו, כל עובד סוציאלי המעורב בטיפול במשפחה, שנושא זה עומד בה על הפרק, מחויב על-פי ערכי המקצוע וכללי האתיקה להיות נאמן יותר לקליינט החלש, המוגבל, שאינו יכול לדאוג לעצמו ושענייניו עשויים להתקפח אם לא יחלץ לעזרתו. כשמדובר בסכסוך משמורת, אין ספק, שהקליינט הזקוק ביותר לעזרתו של איש המקצוע הוא הילד.

אבל פקידי הסעד הם נציגי הממסד, ומטבע הדברים הם מייצגים נורמות וערכים המחייבים אותם להתייחס ברזומנית לטובתם ולרווחתם של כל בני המשפחה. לדוגמה, כששוקלים האם להוציא קטין מחזקתה של אם חולת נפש, כשצעד זה עשוי לפגוע בשיקום שלה (ראה משפחת בן-דוד), בהיות הטיפול בילד הסיבה היחידה לקימתה בבוקר ולשמירה על שגרת חיים מינימלית – זהו שיקול שאינו מעמיד במרכז את טובת הילד. שיקול כזה עלול להטות את הכף לקבוע שהאם תהיה משמורנית למרות הנזק שעשוי להיגרם לקטין.

אם אחד הקריטריונים לעזרה בדיוור למשפחה חדהורית הוא מספר הנפשות הנזקקות, והעברת הילדים למשמורתו של בן הזוג השני תחבל בזכאותו של הורה יחיד לקבל את התמיכה המבוקשת, ומתחשבת בעובדה זו בדיונם על קביעת המשמורת, זהו שיקול זר ל"עקרון טובת הילד". דוגמאות אלה הן באופן בלתי נמנע חלק מן השיקולים שעובד סוציאלי בשירות הציבורי נאלץ להתחשב בהם. ואילו גורמי טיפול עצמאיים (פרטיים וציבוריים) משוחררים משיקולים אלה. גורמי טיפול עצמאיים מסוגלים להתייחס ביתר גמישות להיבטים, המעמידים את הילד במרכז, ורואים בטובתו ערך ראשון בסדר העדיפויות. בין גורמים אלו ניתן למנות את פרויקט ייצוג ילדים בבתי-משפט מטעם המועצה הלאומית לשלום הילד, ובמידה מסוימת גם את ארגון אב"י.

סיכום

ילדים רבים בתקופתנו נקלעים למצבי חיים סכוכים, שכתוצאה מהם אין להם עוד "בית" במובנו הטבעי, היציב והמוכן מאליו של המושג. במצבי מעבר אלה יש, לעתים קרובות, סיכון שמחייב את רשויות הרווחה והמשפט להתערב באופן אקטיבי וסמכותי, כדי להבטיח את שלומם וטובתם של הילדים. העקרונות האוניברסליים

המקובלים כקריטריונים לקבלת החלטות בנושאים אלה מתייחסים לממדים כלליים ואינם ממוקדים בסוגיות ייחודיות, המתעוררות עקב מצבים בלתי־שגרתיים. המחקרים והפרסומים הרבים בנושאים אלה מצביעים על מורכבות הסיוע הנדרש ועל תחושת האחריות שחשים אנשי המקצוע בתחום זה.

למרות הידע הרב המצטבר, שיש בו כדי להעשיר את רפרטואר החשיבה ואת אופני התערבות במקרים כאלה; נראה שאין ולא ניתן יהיה להגיע לנוסחאות או לאמות מידה שיהיה בהן כדי למצות את מגוון המצבים האנושיים שנדרשת בהם התערבות מצקועית.

ניתן יהיה להעזר בידע זה לכל היותר כמקור להתייחסות ולקווי חשיבה מנחים לניתוח המקרים. אולם נראה, כי מאחר ובדיני נפשות עסקינן; הרי שמידת הזהירות תחייב תמיד בדיקת מעמיקה וספציפית לגופו של עניין בכל משפחה. גם אם נדמה, לעתים, שסיפורה של משפחה מסוימת דומה ביותר למקרה אחר וניתן ללמוד ממנו הרי שמספיקה שונות בפרט אחד, שולי ככל שיראה, כדי שתמונת המצב תקבל משמעות אחרת, שונה וייחודית ותחייב, התייחסות שונה וייחודית. תאוריית הגשטאלט מדגישה רעיון זה, כשהיא מתייחסת לאופן ארגון המרכיבים של כל תבנית כבעל משמעות ייחודית, ורואה בכל שינוי במקום, בצורה ובנוכחות של אחד ממרכיבי התבנית שינוי ההופך אותה לתבנית חדשה, שונה מקודמתה ובעלת משמעות ייחודית (סרוק ורבינוביץ, 1983).

במאמר זה נעשה ניסיון להתייחס לכמה דילמות אופייניות הנובעות מן הצורך לקבל החלטות על התערבות מקצועית במשפחות במשבר, שבהן עשויים הילדים להיות בסיכון או שיש צורך לקבל החלטות בדבר משמורתם. הדילמות נוגעות לקריטריונים המנחים שבעזרתם ניתן לגבש תפיסה שתאפשר בירור מעמיק בנסיבות השונות והייחודיות של כל משפחה.

התלבטות משותפת של אנשי מקצוע טיפוליים מדיסציפלינות שונות עשויה להעשיר ולהעמיק את השיח בסוגיה ככדת משקל זה.

מקורות

אודה, ע. (1994). גורמי מתח אצל משפחות בנישואים חוזרים – מחקר חלוץ איכותי. חברה ורווחה י"ד 3-4, 291-311.

דביר, ר. (1983). תפיסות עובדות סוציאליות ביחס לקביעת חוקה של ילדים במשפחות בתהליכי גירושין. עבודת מ.א., אוניברסיטת חיפה.

- רובי, א. (1992). הגורמים המנבאים הצלחה בנישואים שניים של אלמנות מלחמה בישראל. עבודה מ.א., אוניברסיטת תל-אביב.
- ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי (1996). המועצה הלאומית לשלום הילד, מרכז למחקר ועיצוב מדיניות בסיוע ג'וינט ישראל. עורכים א. בן אריה וי. ציונית.
- כהן, א. (1995). תחושת רווחה – אמהות ואבות גרושים, המגדלים את ילדיהם בעצמם, חברה ורווחה ט"ו 4. נרדי, ר. (1994). נישואים שניים, רמת-גן, הוצאת קשת.
- סעדיה, ש. (1992). משמורת קטינים, תל-אביב, בורסי.
- סרוק, ש. ורבינוביץ, ג. (1983). אדם ומלאו: האתגר, תל-אביב: הוצאת יכנה.
- פרוכטר, ש. (1982). משקלו של תסקיר פקיד-סעד בהחלטות בתי-המשפט בעניין החזקת ילדים. עבודת מ.א., אוניברסיטת בראילן.
- פסק דין רבניים חלק א', עמ' ס"ה.
- פסקי דין רבניים חלק ג', עמ' קמ"ה.
- שניט דן, (1988). החוק הפרט ושירותי הרווחה, ירושלים, הוצאת מאגנס.
- שנתון סטטיסטי לישראל 1995, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (46).
- Arditti, J.A. (1992). Difference between fathers with joint custody and non-custodial fathers. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(2), 186–195.
- Facchino, D. & Aron, A. (1990). Divorced fathers with custody: Method of obtaining custody and divorce adjustment. *Journal of Divorce*, 13(3), 45–56.
- Glisson, C. (1994). The effect of services coordination teams on outcomes for children in State Custody. *Administration in Social Work*, 18(4), 1–23.
- Goldstein, J., Freud, A. & Solnit, A.Z. (1979). *Before the best interests of the child*, New York: Free Press.
- Greif, G.L. & Demaris, A. (1990). Single fathers with custody. *Families in Society*, 75(5), 259–266.
- Greif, G.L. & Kristall, J. (1993). Common themes in a group for noncustodial parents. *Families in Society*, 74(4), 240–245.
- Kaplan, L., Hennon C.B. & Ade-Ridder, L. (1993). Splitting custody of children between parents: Impact on the Sibbing system. *Families in Society*, 74(4), 240–245.
- Klawitter, M.M. (1994). Child support awards and the earnings of divorced noncustodial fathers. *Social Service Review*, 68(3), 351–368.
- Miller, G. (1993). The psychological best interests of the child. *Journal of Divorce and Remarriage*, 19(1/2), 21–36.
- Sagi, A. (1978). Value biases in child custody disputes and recommendation. *Journal of Divorce*, 10(3/4), 27–42.
- Sorensen, E.D. & Goldman, J. (1990). Custody determination and child developments: A review of the current literature. *Journal of Divorce*, 13(4), 53–67.
- Usherwood, A. & Hermansson, E. (1995). The "counseled-deciding-self" in separation and custody: An analysis of narrative. *Journal of Divorce and Remarriage*, 22(3/4), 221–240.
- Wall, J.C. & Levy, A.J. (1994). Treatment of noncustodial fathers: Gender issues and clinical dilemmas. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 11(4), 295–313.
- Wall, J.C. & Amadio, C. (1994). An integrated approach to child custody evaluation:

Utilizing the “best interest” of the child and family systems frameworks. *Journal of Divorce and Remarriage*, 21(3/4), 39–57.

Wallerstein, J.S. & Kelly, J.B. (1980). *Surviving the breakup*. New York: Basic Books Inc.

Wilks, C. & Melville, C. (1990). Grandparents in custody and access disputes. *Journal of Divorce*, 13(4), 53–67.